

UOT 902

İRADƏ AVŞAROVA

t.ü.f.d.,

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

iradaavshar@icloud.com

“KƏLLƏ KULTU” İLƏ BAĞLI İNANCLAR AZƏRBAYCANIN TUNC DÖVRÜ DƏFN ADƏTLƏRİNDƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/114/272-276>

Dünyanın bir çox yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlardan məlum olur ki, qədim cəmiyyətlərdə ruh anlayışı fəlsəfi fikrin əsas problemlərindəndir biri olmuşdur. Məlumdur ki, bəşər tarixi boyu, axirət dünyası ilə bağlı animizm, dualizm kimi müxtəlif inanc və təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatlar ruhun ölməzliyini özündə yaşadan təsəvvürlərin Azərbaycan tayfaları arasında da geniş yayıldığını göstərir. “Ölülər və kəllə kultu” anlayışına gəldikdə isə, həmin kult Şərqdə, o cümlədən Mesopotamiya, Şərqi Anadolu, Misir, Altay, Çin, Azərbaycan və s. ölkələrdə yaşamış tayfaların dini dünyagörüşlərində geniş yayılmışdır.

Açar sözlər: arxeologiya, kurqan, qəbir, araba, kəllə.

Giriş. Belə ki, dünyanın müxtəlif dövrlərə aid abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, qədim tayfaların dini dünyagörüşlərində insanın ölümündən sonra yaşaması, onun ruhuna inam və nə vaxtsa yenidən dünyaya gəlməsi ilə bağlı təsəvvürlər mövcuddur. Həmin təsəvvürlərdən biri də “kəllə kutu” ilə bağlıdır.

Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar tunc dövrü abidələrində axirət dünyası ilə bağlı təsəvvürlərin daha geniş vüsət aldığını göstərir. Ərazidə “kəllə kultu” ilə bağlı təsəvvürlərə həm yaşayış yerlərində, həm də qəbir abidələrində rast gəlinir. Öldə olunan kəllələr ehtimal ki, dövrün kosmik aləmlə, tanrılara sitayişlə və məhsuldarlıqla bağlı keçirilən rituallarında ayinlərinin yerinə yetirilməsi zamanı bir atribut kimi istifadə olunmuşdur.

Belə ki, Göbəklitəpə, Tel es-Sultanın Jericho, İordaniyanın Ain Ghazal, Suriyanın Tell Ramad və s. neolit dövrü yaşayış məskənlərində arxeoloji tədqiqatlar zamanı gipslə örtülmüş insan kəllələrinə rast gəlinmişdir. Kəllələr əsasən neolit dövrü evlərinin altında qeydə alınmışdır. Məsələn, Göbəklitəpə abidəsindən 3 insana aid kəllə tapılmışdır. Kəllələrdən birini üzəri düz xətlərlə çizilmiş, digər kəllələrdə isə dəşiklər açılmışdır, bu da şübhəsiz ki, onların asılması üçün nəzərdə tutulmuşdur [1]. Heç şübhəsiz ki, ölüm sonrası kəllələrin üzərinin gipslə örtülməsi, onların maskaların çıxarılması, dövrün dini-ideoloji baxışları ilə bir başa bağlı olub, qəbilə və tayfada yüksək statusa sahib insanlar üçün nəzərdə tutulmuş “Kəllə kutu” ilə bağlı bir törəndir. Təbii ki, bu cür maskalanmış kəllələr insanın üz gizgilərini özündə yaşadaraq məqsədi daşımaqla yanaşı, dəqiq vizual rol oynayır və ölənin insanın simasını unutmamaq, yaşatmaq-əbədləşdirmək məqsədi daşıyır və həmin kəllələr ölüm sonrası xüsusi rituallarda istifadə olunmaq üçün nəzərdə tutulurdu.

Q.S.İsmayilzadə tədqiqatlarında bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini bildirmişdir; Ona görə, ictimai münasibətlərin inkişaf etdiyi şəraitdə vaxtı ilə nəslə qəbilə və tayfa icmalarının əsasını qoymuş ulu babalara və onların ruhlarına xüsusi etiqad yaranır, bununla bağlı müəyyən mərasimlər keçirilməyə başlanılır [2, s.34-35].

Azərbaycan və onun tarixi ərazilərində insan kəllələrinə daha çox qəbir abidələrində rast gəlinir. Belə ki, ölümlə bağlı təsəvvürlər həmin dövrlərdə yaşamış insanların həyatlarının tərkib hissəsi olmuş və onlar ruhun ölməzliyinə inanmışlar. Ərazi üçün xarakterik olan və eyni səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə daşıyan qəbir tipləri (kurqan, daş qutu, torpaq qəbirlər), qəbirlərdə təsadüf olunan antropoloji qalıqlar və avadanlıqlar həmin dövrdə yaşamış insanların etnik mənsubiyyətini, ictimai, iqtisadi, dini, mədəni həyatını öyrənmək baxımından da dəyərli mənbələr sayılır.

Məlumdur ki, Azərbaycan və onun tarixi əraziləri kurqan, torpaq və daş qutu qəbir abidələri ilə çox zəngindir. Belə ki, kurqan, torpaq və daş qutu qəbirlərdə izlənən dəfn mərasimlərində ayinlərin

keçirildiyini sübut edən ritual xarakterli maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı insan kəllələrinə də təsadüf olunur. Kəllələrin qəbirlərə qoyulması ehtimal ki, həm də magiya ilə bağlı olmuş, yaşayan və dünyasını dəyişmiş insanlar arasında əlaqə yaratmaq məqsədi daşımışdır.

Tunc dövründə ölümlərindən sonra tayfada nüfuz sahibi olan insanların, xüsusi ilə tayfa başçıları və sərkərdələrin kurqanları zənginliyi ilə seçilir. Dövrün dəfn adətlərinə uyğun olaraq, kurqanlarda dünyasını dəyişmiş insanla yanaşı, ona aid olan əşyalar, yemək dolu qablar qoyulur, kurqanlar tayfa başçılarına aid olduqda isə dəfn adəti daha dəbdəbəli keçirilir və tayfa başçısı araba və ya taxt çarpayı üzərində arxası üstə uzadılırdı. Axirət dünyasında onu qorumaq, qulluq etmək üçün, mərhumla birgə ona aid qadınlar, hərbcilər, nöqərlər və qullar dəfn olunurdu. Bəzi kurqanların dəfn kamerasında rast gəlinən insana aid kəllələr və ya parçalanmış bədən hissələri tanrılara və tayfabaşçısına qurban gətirilmiş qullara aid oluna bilər. Digər dəfn olunan insanlar isə arxası üstə uzadılmış tayfa başçısından fərqli olaraq, bükülü və otuzdurulmuş insan qalıqlarından ibarətdir. Qəbir abidələrində bəzən müxtəlif heyvanların parçalanaraq qəbirlərə qoyulması, qurban gətirilməsi adətinə də rast gəlinir [3, s. 96; 4]. Belə ki, 1952-ci ildə Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix Muzeyinin Arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən Göyçə gölünün qurumuş sahilində e.ə. X-VIII əsrlərə aid on dörd qəbir açılmışdı. 3 saylı daş qutu qəbirdə 3 skeletin olduğu müəyyən edilmişdi. Qəbirin mərkəz hissəsində sağ və sol böyrü üstə, üz-üzə basdırılmış iki skelet və bu cütlüyün ayaqlarının altında otuzdurulmuş vəziyyətdə üçüncü skeletə təsadüf olunmuşdu. Bundan başqa qəbirdə insanlara aid dörd kəllə və digər sümüklərə rast gəlinmişdir.

1956-cı ildə Göyçə gölü sahilində, Ördəqli kəndindən 400 m. şərqdə kurqan və kromlexlərdən ibarət qədim nekropol qeydə alınmışdı. Gölün cənub sahilində II minilliyin sonlarına aid olunan daş örtüklü 1 və 2 saylı kurqanlar öz zənginliyi ilə seçilir. 1 saylı kurqanın dəfn kamerasının quyusu bir üzü hamarlanmış böyük sal daşlarla işlənmiş, üzərinə ağac tirlər qoyulmuş sərdabə qeydə alınmışdır. Kameranın 2 m. dərinliyində taxtadan hazırlanmış, başı yuxarı dayanmış, böyük, dördçərxi arabanın üzərində insan skeleti aşkar edilmişdir. Qəbrin orta hissəsində, arabanın altında iki öküz və insan kəlləsinə rast gəlinmişdir [5, s. 66-70; 6, s.146-151].

Göyçə gölünün cənub sahilində tədqiq olunmuş 2 saylı kurqan 1 saylı kurqanla analoji cəhətdən çox yaxındır. Fərqli cəhət ondadır ki, 2 saylı kurqanın qəbir kamerası daş arakəsmə ilə iki hissəyə bölünmüşdür. Şərq tərəfdə olan nisbətən kiçik kamera iki təkərli araba üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kamerada həmçinin kiçik arabaya da rast gəlinmişdir. Qərbi tərəfdəki kamerada daha iki araba qeydə alınmışdır. Onlardan biri dördtəkərli, digəri isə ikitəkərli. Kameranın müxtəlif yerlərində 12 insan dəfninə rast gəlinmişdir (onlardan biri uşaqdır). Şərq tərəfdə olan nisbətən kiçik kamerada araba üzərində üç insan - kişi, qadın və uşaq uzadılmış vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Onların sümükləri üzərində geyimlərinin qalıqları qalmışdır. Qərbi tərəfdəki bölmədə olan dördtəkərli arabanın altında və içində hər birində iki insan kəlləsi olmaqla, 4 insan kəlləsi tapılmışdır. Beş kəllə isə kameranın müxtəlif yerlərində qeydə alınmışdı. Dörd təkərli arabanın milinin altına iki öküz və at kəlləsinə təsadüf olunmuşdur [7, s.151].

Azərbaycanda tayfa başçılarına aid olunan kurqanlar və həmin kurqanlarda təsadüf olunan insan kəllələri bir daha tayfa başçılarının gücünü göstərmək məqsədi daşımışdır. Hər iki kurqan e.ə. II minilliyin sonlarında ərəzidə yaşamış əkinçi-maldar tayfalara aid olunur [6, s.153].

Göründüyü kimi, son tunc dövründə kurqanlarda kəllələrin qəbirlərə qoyulması adəti geniş yayılmışdır. Bu adət dövrün dini-ideoloji dünyagörüşlərini, həm də həmin dövrdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri özündə yaşadır.

Sakral xüsusiyyətlər daşıyan kurqanlar arasında Göygöl kurqanları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göy-göl rayonundan cənub qərbə doğru, Gəncəçay sahilində tədqiq olunmuş 3 saylı kurqanda insanlara aid skeletlərə, kəllə və çənə sümüklərinə təsadüf olunmuşdur. Skelet bükülü vəziyyətdə sağ böyrü üstə əlləri qabağa doğru uzadılmış vəziyyətdə qəbir çalasının dərinliyində qeydə alınmışdır. İnsana aid çənə sümüyü isə qabın içərisində, sıxılmış vəziyyətdə skeletin bud sümüyünün yanında qoyulmuşdur. Qəbirə ayrıca qoyulmuş kəllə sümüyünün üzərində çoxsaylı çapıqlara təsadüf olunmuşdur. İkinci insan isə otuzdurulmuş, ayaqları bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşdur. Onun qarşısındakı qaba isə, ona aid alt çənə sümüyü yerləşdirilmişdir. Burada həmçinin bütöv qoyun skeletinə və

öküz sümüklərinə rast gəlinmişdir [8, s.14]. Göründüyü kimi, kurqandakı dəfn adətində ritual ayin yerinə yetirilmişdir.

E.A. Resler tərəfindən Göygöl rayonunda tədqiq olunmuş kurqanlardakı dəfn adətləri Gəncə kurqanlarında tədqiq olunmuş dəfn adətləri ilə çox yaxındır. Onun tədqiq etdiyi № 3 sayılı kurqan aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: üzəri taxta örtüklü, quyu tipli torpaq qəbirlər. Bu qəbirlərdə od ayini ilə bağlı ritualların yerinə yetirilməsi, ölü yandırma və Dovşanlı 12 sayılı kurqanında olduğu kimi başsız insanın dəfni mövcuddur. 4 sayılı kurqandan isə sarı rəngə boyanmış insan kəlləsi (şübhəsiz ki, bu kurqanlarda da ritual ayin yerinə yetirilmişdir) [8, s.32]. V.B. Baxşəliyev yazır: *"İ Kültəpə qəbirlərindən birində kəllənin ayrıca qoyulması adəti ilə rastlanmışdır. O, kəllənin ayrıca qoyulması əcdada sitayişin formalarından biri hesab edir və qeyd edir ki, Ön Asiya abidələrində aparılan araşdırmalarla müəyyən edilmişdir ki, dəfn zamanı qəbilə rəhbərlərinin başı gövdədən ayrılaraq boyanmış və evlərdə düzəldilmiş xüsusi səkilərin üzərində saxlanmışdır. Bəzi tədqiqatçılar kəllənin ayrıca dəfn edilməsini, yaxud evdə saxlanmasını kəlləyə sitayişlə əlaqələndirmişlər"* [9, s.46]. Reslerin tədqiq etdiyi 4 sayılı kurqan ərazidə yaşamış tayfaların dini-ideoloji baxışlarının göstəricisidir. Kəllənin (qırmızı) rənglə boyanması adəti Türkiyənin cənub-şərqində, Şanlıurfadən 8 km məsafədə yerləşən Göbəklitəpə məbəd yerində qeydə alınmışdır [4]. Qeyd etdiyimiz kimi qədim dövrlərdə yüksək statusa malik insanların kəllələrdən ritualların əsas atributu kimi istifadə olunurdu (kəllənin sarı və qırmızı rəngə boyanması özündə günəşi simvolizə edirdi). Kəllələrin boyanması kəlləyə sitayişin yanaşı, əcdadın ruhuna inamın təzahürü kimi qəbul oluna bilər.

Göründüyü kimi, tədqiq olunan bir çox kurqanlarında qəbir tipləri və dəfn adətlərində oxşar səciyyəvi xüsusiyyətlər izlənilir. Ehtimal ki, kurqanlarda izlənilən dəfn adətləri özündə eyni soy-kökə malik tayfaların dini-ideoloji dünyagörüşləri ilə bağlı dəfn adətlərini yaşadır.

Beləliklə, arxeoloji artefaktlar əsasında aparılan müqaisəli təhlillər e.ə. III minilliyin ortalarından başlayaraq Azərbaycan tayfaları arasında kurqan dəfn mədəniyyətinin yüksək səviyyədə inkişafından xəbər verir və son tunc dövründə həmin ənənə daha geniş ərazilərdə yayılır.

Tunc dövründə geniş yayılmış torpaq qəbirlərə Azərbaycanın bütün bölgələrində rast gəlinir. Torpaq qəbirlər tikinti materiallarına görə kurqan və daş qutulardan fərqlənir. Qəbirlərdə demək olar ki, yerüstü əlamət yoxdur. Bu tip qəbirlərdə dəfn kurqanlarda olduğu kimi dəbdəbəli olmamışdır.

Qəbirlər, əsasən, çox sadə olub, düzbucaq və oval formalı quyulardan ibarətdir, onların bəzilərinin divarları gillə suvanmışdır.

Torpaq qəbirlərdə də kurqan qəbirlərdəki olduğu kimi, anoloji dəfn adətlərinə rast gəlinir. Məsələn, Naxçıvan yaxınlığında tədqiq olunan torpaq qəbirlərdən birində başı aşağı qoyulmuş yeddi insan kəlləsinə təsadüf olunmuşdur. Bu tip dəfn adəti Qızılburunda da qeydə alınmışdır [10, s.236].

Tunc dövrünün qəbir tiplərindən biri də Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi əraziləri üçün xarakterik olan daş qutu qəbirlərdir.

Belə ki, tarixi torpaqlarımız olan Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) Üç kilsə rayonu, Alaqan yaşayış yerinin şimal hissəsində üzərinə düzbucaqlı daş plitələr qoyulmuş, qumla işlənmiş daş qutu qəbirə təsadüf olunmuşdur. Qəbir kamerasının qərb hissəsinin küncündə, qabların arasında dörd insana məxsus kəlləyə təsadüf edilmişdir [7, s.42-45].

İ.İ. Meşşaninovun Naxçıvanın Qızılvanq (Qızılburun) kəndi yaxınlığında tədqiq etdiyi e.ə. II minilliyin ortalarına aid 1 sayılı daş qutu qəbirdə 14 insan kəlləsi basdırılmışdır. Kameranın şimal-qərb bucağında bir kəllə, kameranın cənub divarın yanında yeddi kəlləyə təsadüf olunmuşdur. Onlardan bir az aralıda daha altı kəlləyə rast gəlinmişdir. İ.İ. Meşşaninovun fikrincə, kameranın şərq və qərb tərəfdə yerləşdirilmiş kəllələr qadınlara, onların ortasında qoyulmuş kəllələr isə kişilərə məxsusdur [10, s.236].

Gədəbəy rayonunun Zeynallı adlanan nekropolunda 2 sayılı daş qutu qəbirdə az yaşlı insana məxsus kəllə və lülə sümüyü aşkar olunmuşdur. Skeletin çənə sümükləri qabın altından tapılmışdır [11]. Göründüyü kimi, dəfn etmə zamanı ritual ayin yerinə yetirilmişdir.

Volqa-Ural ərazisində quyu qəbirlər mədəniyyəti abidələrində o cümlədən Gerasimovka, Nikolayevka, Berejnovka, Mustayeva qəbir abidələrində tunc dövrü insanların mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı olan kəllələrə rast gəlinir [12, s.592]. Gerasimovkada üzərinə oxra səpilmiş iki kəllə basdırıl-

mışdı. H.Л.Моргунова Gerasimovkada tədqiq olunmuş kəllələrin yanında sancaqların olmasının sakral mənə daşdığını qeyd edir. Kəllələrin cüt qoyulmasını dəfn mərasimi zamanı ölümlərin parçalanması ayını ilə bağlayır [13, s.100]. Tədqiq olunan qəbir abidələrinin dağlıq və ya düzən zonalarda yayılmasından asılı olmayaraq, onların eyni dini-ideoloji dünyagörüşlərdən bəhrələndiyinin şahidi oluruq.

Nəticə. Haqqında məlumat verdiyimiz dəfn abidələri tədqiq olunan dövrlərin tayfalarının dini-ideoloji dünyagörüşləri haqqında bəzi nəticələr çıxarmağa imkan verir. Belə ki, arxeoloji tədqiqatlar tunc dövründə Azərbaycan tayfalarının axirət dünyası ilə bağlı təsəvvürlərinin güclü olduğunu, bu səbəbdən də ölümlər üçün müxtəlif tip qəbir abidələri inşa edib, ritual dəfn mərasimləri keçirdiklərini göstərir. Elə həmin səbəbdən də tunc dövrünün qəbir tiplərindən olan kurqan, torpaq və daş qutu qəbirlərdə icra olunan dəfn adətləri maraqlı doğurmaya bilməz. Belə ki, bəzi tayfaların dəbdəbəli dəfn adətlərinə üstünlük verməsi, tunc dövründə və onun son mərhələsində dəfnlə bağlı adətlərdə kultların geniş yer almasına səbəb olmuş, dövrün tayfalarının animist baxışlarının artması sonunda qəbirlərin müqəddəs yerə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan kurqanlarında təsadüf olunan “kəllə kultu” ilə bağlı dəfn adətləri, keçirilən rituallar, kurqan və daş qutu qəbirlərin eyni arealdan bəhrələndiyini bir daha sübut edir.

Kurqan, torpaq, daş qutularda icra olunan dəfn adətlərindən göründüyü kimi, ölüm tunc dövrü insanının həyatının tərkib hissəsi olmuş, elə həmin səbəbdən də tayfa başçıları və tayfada nüfuzu olan insanlar gələcək həyata inanıb, axirət dünyalarını təmin etmək üçün dəfn mərasimləri zamanı ölümlə bağlı ritualların keçirilməsinə xüsusi önəm vermişlər.

Göründüyü kimi tunc dövründə keçirilən dəfn mərasimləri qəbir tiplərindən asılı olmayaraq, əsasən, eyni səciyyəvi xüsusiyyətlər daşımış, mərhumun tayfada tutduğu mövqeyi həmişə önəmli olmuşdur. Tayfa başçılarına aid qəbirlərin möhtəşəm və dəbdəbəli olması, heç şübhəsiz ki, onun ölmündən sonra da gücünü saxlaması ilə bağlı olmuşdur. Tədqiq olunan arxeoloji dəlillərə və əlimizdə olan faktlara əsaslanaraq onu deyə bilərik ki, eneolit dövründən başlayaraq, tunc dövrlərdə belə Azərbaycan və onun tarixi torpaqlarında izlənən qəbir tipləri və həmin abidələrdə təsadüf olunan dini-ideoloji xüsusiyyətlər daşıyan dəfn adətləri, qəbirlərdən əldə olunan çoxsaylı maddi mədəniyyət qalıqları, oturaq-əkinçi və maldar əcdadlarımıza məxsus təsərrüfat həyatı, etnik mənsubiyyətə aid maddi mədəniyyət nümunələri, dini-ideoloji dünyagörüşlərinin demək tədqiq olunan bütün dövr abidələri üçün xarakterik olması və üst-üstə düşməsi bir daha Azərbaycan və onun qədim tarixi ərazilərində yaşamış tayfaların, əsasən, bir etnik qrupda (nəslitayfalarda) birləşdiyini, oxşar irqi köklərə sahib olduğunu və eyni mədəniyyətlərdən bəhrələndiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov, Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri / Q.S. İsmayılov. – Bakı: Elm, – 1981. – 65 s.
2. Julia Gresre, Jörg Burkhardt, Klaus Schmidt. Modified human crania from Göbeklitepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult // – Science Advances, – Volume 3 issue, 6. – 2017
3. Асланов, Г.М. Древний Мингечаур / Г.М. Асланов, Р.М. Ваидов, Г.И. Ионе. – Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, – 1959. – 191с.
4. В.П. Левашова. Курганы. Что это такое и что в них находится? [Elektron resurs] /URL: http://www.susun.ru/suzunskij_kraeved_museum/kurganychto_jeto_takoe_i_chno_v_nikh_nakhoditsja [01.09.2026].
5. Мнацаканян, А.О. Лчашенские курганы (раскопки 1956 года) // – Москва: КСИА, №85–1961. – с.60-72.
6. Мнацаканян, А.О. Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. // – Москва: СА, вып.2. – Издательство Академия Наук СССР, – 1957 – с.146-153.
7. Мартиросян, А.А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа / А.А. Мартиросян. – Ереван: Издательство Академия Наук Армянской ССР, – 1964. – 312 с.
8. Гусейнова, М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.) / М.А. Гусейнова. – Баку: Элм, – 1989. – 127 с.

9. Baxşəliyev, V.B. Azərbaycan Arxeologiyası [3 cildə] / V.B. Baxşəliyev. AMEA Naxçıvan bölməsi. Naxçıvan Dövlət Universiteti, – Bakı: Elm, – c. I. – 2006. – 239 s.
10. Мещанинов, И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорном Карабахе и Нахичеванском край, снаряженной в 1926 г. // – Ленинград: Сообщ. ГАИМК, – т.1, – 1926 – с.217-240.
11. Göyüşova, T.N. 2018-ci ildə Gədəbəy rayonunda aparılmış arxeoloji tədqiqatların geniş elmi hesabatı // – Bakı: AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi, iş № – H-888. – 2018.
12. Файзулин А.А. Культ черепа в погребальной практике ямной культуры Волго-Уральского Междуречья. Известия Самарского научного центра Российской академии наук, м. 16, №3 (2,) 2014.с.592-596.
13. Моргунова Н.Л., Кравсов А.Ю. Памятники древнеямной культуры Илеке. Екатеринбург, Наука, 1994, с.100.

İRAĐA AVŞAROVA

*Доктор философии по историческим наукам,
Доцент Бакинского государственного Университета*

**ВЕРОВАНИЯ, СВЯЗАННЫЕ С «КУЛЬТОМ ЧЕРЕПА»,
В ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБЫЧАЯХ БРОНЗОВОГО ВЕКА АЗЕРБАЙДЖАНА**

Археологические исследования, проведённые во многих частях света, показывают, что в древних обществах понятие души было одной из главных проблем философской мысли. Известно, что на протяжении всей истории человечества существовали различные верования и представления о загробной жизни, такие как анимизм, дуализм, фетишизм. Идеи, связанные с анимизмом, предполагающим бессмертие души, также широко распространены среди азербайджанских племён. Что касается концепции «культа мёртвых и черепа», то этот культ занимает широкое место в религиозных воззрениях племён, проживающих на Востоке, включая Месопотамию, Египет, Анатолия, Китай, Алтай, Азербайджан и других стран.

Ключевые слова: археология, курган, могила, тележка, череп.

İRADA AVSHAROVA

*PHD in history,
associate professor of Baku State University*

**BELIEFS RELATED TO THE “SCULL CULT”
IN THE BRONZE AGE BURIAL CUSTOMS OF AZERBAIJAN**

Archaeological explorations conducted in many parts of the world shows that the concept of the soul in ancient societies was one of the main problems of philosophical thought. It is known that throughout human history, various beliefs and ideas such as animism, dualism, fetishism existed regarding the afterlife. Ideas related to animism, which holds the immortality of the soul, are also widespread among Azerbaijani tribes. As for the concept of “cult of the dead and skull”, this cult has a wide place in the religious worldviews of tribes living in the East, including Mesopotamia, Anatolia, Egypt, China, Altai, Azerbaijan, and other countries.

Keywords: archaeology, mound, the grave, cart, skull.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 sentyabr 2026-cı il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 02 oktyabr 2026-cı il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Hicran Mahmudova, t.e.d. Qabil Əliyev.